

Vincent Hunink (1962) is universitair docent GLTC aan de Radboud Universiteit. [www.vincenthunink.nl]

Bronzen standbeeld van Germanicus als veldheer (Museo Archeologico, Amelia).

In de eerste twee decennia van de 1ste eeuw n.Chr. leidt de Romeinse generaal Germanicus een drietal militaire campagnes in Germanië ten noorden van de Rijn, die hem voeren tot aan de Waddenzee. Het zijn geen verkenningen of ontdekkingsreizen maar strafexpedities. De traumatische nederlaag van de Romeinse generaal Varus in het ‘Teutoburgerwoud’ in het jaar 9 ligt nog vers in het geheugen en de Romeinen zijn uit op wraak. Een eerste tocht, in het jaar 14, voert Germanicus naar het gebied van de Marsi, een stam bij de rivier de Ruhr. Hij trekt er met een troepenmacht naartoe, richt op grote schaal verwoestingen aan en moordt de stam genadeloos uit. ‘Sekse noch leeftijd is reden voor medelijden’, aldus Tacitus (*Annalen* 1,51). ‘Gewone en gewijde zaken, en ook het bij die

stammen meest beroemde heiligdom, dat ze Tanfana noemen, worden met de grond gelijk gemaakt.’ En als de Bructeri, Tubantes en Usipetes het Romeinse leger bij de terugtocht door de Germaanse bossen in de weg komen, worden ook zij zonder pardon afgeslacht.

Binnendringen in Germanië

Die ‘succesvolle genocide’ smaakte naar meer, want al in het jaar daarna, 15, volgt Germanicus’ tweede campagne. Daarin durft hij door te stoten tot het taboe-beladen gebied waar Varus voorheen zo smadelijk verloor. De belangrijkste bron is, opnieuw, Tacitus. In *Annalen* 1,55-71 schildert hij met veel gevoel voor drama de strijd van Germanicus tegen de Germaanse leider Arminius, en zijn bezoek aan het slagveld in het ‘Teutoburgerwoud’, met allerlei pathetische beelden van overlevende soldaten. Archeologen hebben de botten teruggevonden van de door Germanicus’ mannen alsnog begraven Romeinse slachtoffers. Tijdens die tweede campagne laat Germanicus zijn troepen verschillende bewegingen maken door Germaans gebied. Een interessant detail daarbij is dat hij ‘vier legioenen op vier schepen onderbracht en de meren overzette’ (*Annalen* 1,60). Dat wil zeggen: hij laat de schepen vanaf de Noordzee en Waddenzee varen naar de Eemsmonding en vervolgens stroomopwaarts via de rivier naar het zuiden. Dat gaat blijkbaar zonder problemen, want Tacitus meldt er verder niets bijzonders over. Wel spreekt de geschiedschrijver nog uitvoerig (maar in zijn welbekende, compacte stijl) over complicaties aan het einde van de expeditie. Twee van de vier legioenen gaan niet terug per schip, maar moeten over land weer noordwaarts trekken. En dat gaat niet zonder slag of stoot.

‘Van de legioenen die hij per schip had aangevoerd draagt hij het Tweede en Veertiende over aan Publius Vitellius: die moest ze leiden via de landroute. Zo was de vloot lichter beladen bij het laveren door ondiep water of vastlopen bij eb.

‘Germanicus vindt de resten van de legioenen van Varus’. Schilderij van Lionel Royer (1852-1926) uit 1884 (Musée du Mans).

Eerste deel van Vitellius’ tocht verliep over droog land of met matig opkomend tij rustig. Weldra stak felle noordenwind op, juist bij de constellatie van dag- en nachtevening, als de oceaan het meest aanzwelt. Kolonne kreeg de volle laag en alle land liep onder. Zee, kust, velden, het leek eender. Geen zichtbaar onderscheid meer tussen onzeker en stevig, zandig en peilloos. Alles onderuitgehaald door stromingen, meegezogen door kolken. Lastdieren, bagage, levenloze lichamen, het dobbert rond, botst overal tegenaan. Manipels raken door elkaar, met het water tot de borst, soms tot de lippen, dan weer bij wegvallende ondergrond uiteengeslagen of verzwolgen. Elkaar toeroepen en wederzijds bemoedigen hielp niet, het water was te sterk.

Krachtdadig of slap, verstandig of kortzichtig, wijs beleid of toeval: om het even, alles werd gelijkelijk overweldigd. Ten slotte wist Vitellius door te ploeteren tot iets hoger terrein, waar hij de kolonne op het droge bracht. Waar ze de nacht doorbrachten zonder spullen, zonder vuur, groten-deels ontkleed of togetakeld. Minstens zo ellendig als troepen die omsingeld zijn door de vijand. Want daar is ook eervolle dood een optie, hun wachtte een roemloos eind. Dageraad. Land opnieuw. Ze stoten door tot de rivier waar Germanicus met de vloot naartoe was getrokken. Inschepping van de legioenen volgde, terwijl het gerucht ging dat ze waren verdronken. Nee, geen mens geloofde aan hun redding tot men het zag: Germanicus en leger teruggekeerd.’ (*Annalen* 1,70)

Blijkbaar kun je in het gruwelijke Noord-Germanië tijdens een expeditie over land ineens te maken krijgen met heftige overstromingen. In dit geval vindt het geteisterde landleger ondanks alle wateroverlast de weg terug naar de Eems (je vraagt je af hoe men land, rivier en zee nog van elkaar kon onderscheiden...). Merkwaardig genoeg wordt er over de twee legioenen die via de Eems zijn teruggevaren geen woord gezegd. Die troepen hebben onderweg kennelijk geen last gehad van het springtij.

Drama bij de Eems

Ook in 16, het derde campagnejaar, is een belangrijke rol weggelegd voor de landschappelijke elementen. Het onherbergzame, voor Romeinen buitenissige Waddenlandschap heeft voor Germanicus’ troepen nog een lelijke verrassing in petto. Aanvankelijk horen we alleen over successen. Germanicus weet dat hij nog maar één jaar heeft in Germanië (hij is door Tiberius teruggeroepen voor een commando in het Oosten)

en besluit tot een laatste, grote campagne tegen Arminius. Hij laat – als we Tacitus’ homerische knipoogje mogen geloven – ‘duizend schepen’ vervaardigen en troepen verzamelen bij het ‘Bataven-eiland’ (*Annalen* 2,6). Vandaar gaan de schepen via een van de ‘Drusus-grachten’ (*Fossa Drusiana*), een kunstmatige waterverbinding in Midden-Nederland (misschien in het gebied van de huidige Utrechtse Vecht) en ‘de meren’ en de zee naar de Eemsmonding, om vandaar stroomopwaarts te varen. De infanterie gaat intussen over land direct oostwaarts richting Lippe. Germanicus behaalt nabij de Weser een klinkende overwinning op de Cherusci en hun leider Arminius. Arminius zelf weet te ontsnappen, maar de stam wordt zowat uitgemoord. Natuurlijk komt er een monumentje ter ere van de zege (*Annalen* 2,22), en het lijkt ‘eind goed, al goed’. Maar Germanicus heeft buiten de grillen van het Germaanse landschap en klimaat gerekend. De tocht van de zegevierende vloot via de Eems terug richting zee wordt een ramp.

> Mogelijk portret van Arminius (Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen, Dresden).

>> Germanen worden afgeslacht. Detail van de Zuil van Marcus Aurelius in Rome (180-196).

‘Maar met de zomer in volle wasdom werd een aantal legioenen via de landroute naar hun winterkamp gestuurd. Het merendeel liet Germanicus inschepen en via de Eems transporteren richting oceaan. Kalm wateroppervlak, aanvankelijk, met gedruis van duizend schepen, voortgeroeid of met zeilen bollend op de wind. Weldra een donker wolkenpak en hagelbuien gepaard met rukwinden uit alle hoeken en onberekenbare golven die het uitzicht ontnemen en besturing

belemmeren. Daarbij paniekerige soldaten zonder maritieme kennis, die matrozen lastigvallen of helpen op verkeerde momenten, het doorkruiste wat de vaklui deden. Daarop raakten hemel en zee geheel in de greep van de zuidenwind. In Germanië’s vochtige contreien, met diepe rivieren en onafzienbaar wolkendek, is die altijd stevig, ijziger nog door harde kou van het nabije noorden: sleurde schepen mee, strooide ze uiteen richting open oceaan of eilanden vol gevaar van steile rotsen of verborgen ondiepten. Dat alles konden ze maar net met moeite vermijden, waarna het tij keerde en water en wind dezelfde kant op gingen, zodat voor anker blijven liggen niet kon en binnen-dringend water hozen evenmin. Paarden, lastdieren, bagage, zelfs wapens gaan overboord, de ruimen moeten lichter, want die staan blank met door de wanden lekkend water en golven die over de rand slaan. Zoals de oceaan woester is dan iedere zee en Germanië in ruigheid van klimaat haars gelijke niet kent, was ook deze ramp extreem: ongekend, gigantisch. Alom vijandige kusten of onmetelijke, peilloze wateren, het leek de laatste, landenloze zee. Een deel van de schepen werd verzwolgen, een groot aantal strandde op eilanden veraf. Zonder enige menselijke beschaving, soldaten crepeerden er van de honger, behalve wie zich in leven hield met daar eveneens aangespoelde paardenkadavers. Alleen Germanicus’ trireem wist aan te meren in het gebied van de Chauçi. Dagen en nachten verbleef hij op klippen en kapen, die enorme ramp was zijn schuld, riep hij steeds, amper voorkwamen zijn vrienden dat hij zelf ook in zee sprong. Uiteindelijk zakte het peil en draaide de wind, kwamen schepen weer aanvaren. Zwaar gehavend, met anderhalve roeier of de masten bespannen met kledingstukken, een paar op sleeptouw van sterkere. Na snel herstel ervan zond Germanicus ze uit voor een zoekactie op de eilanden, waarbij een groot aantal is gered. Veel anderen zijn terugbezorgd door de onlangs onderworpen Angrivarii: vrijgekocht bij stammen in het binnenland. Een kleine groep was beland in Brittannië en

door lokale vorsten teruggezonden. Allemaal met wonderlijke verhalen, al naar gelang men van verre kwam. Verwoestende wervelstormen, ongehoorde vogels, zeemonsters, wezens half dier half mens. Feitelijk gezien of uit angst gefantaseerd.’ (*Annalen* 2,23-24)

Dat de succesvolle generaal met zijn vloot averij oploopt bij de Eemsmonding lijkt enigszins raadselachtig. Hij had de schepen zorgvuldig laten construeren (blijkens *Annalen* 2,6). En hij was intussen een ervaringsdeskundige, aangezien hij het jaar daarvoor de noordelijke Eemsroute al met succes had uitgetoetst. Je zou veronderstellen dat hij kennis had van de route, inclusief de risico’s in het wisselvallige en verraderlijke gebied van de Eemsmonding. Maar het is gemakkelijk en verleidelijk de Romeinen op dit punt te overschatten. Misschien waren leiders zoals Germanicus uiteindelijk toch meer avonturiers en gokkers dan koel berekenende strategen, die alle risico’s vooraf incalculeerden. Mogelijk werd Germanicus aan het einde van de zomer in 16 daadwerkelijk verrast door een onvoorzien, rampzalig noodweer. Natuurlijk is het ook verstandig te bedenken dat de landschappelijke toestand bij de Eemsmonding in de 1ste eeuw onvergelijkbaar was met de huidige. Er was geen sprake van enig systeem van dijken en waterbeheersing, zoals dat vanaf de middeleeuwen geleidelijk is uitgebouwd. Het moet inderdaad wel een soort mengeling van land en zee zijn geweest, waarin de mens soms het nakijken had als de elementen tekeer gingen. Het beeld dat Tacitus geeft is bovendien sterk literair gekleurd. Hijzelf is vermoedelijk nooit in die verre noordelijke contreien geweest, anders dan bijvoorbeeld de auteur Plinius Maior (getuige zijn beschrijving van de getijden in de Waddenzee in *Naturalis historia* 16,2-4). Maar in de antieke literatuur bestaan in zijn tijd al eeuwenlang fantasievolle denkbbeelden over de gruwelen van ‘de rand van de wereld’. Duisternis, woeste zee en vreemde monsters zijn daarvan vaste onderdelen. De hier door Tacitus genoemde ‘klippen en kapen’ lijken geen beschrijving van een herkenbare realiteit uit het Waddengebied, maar zijn de uitbeelding van een antieke fantasie. Vergelijkbare beschrijvingen zijn er alleen al bij Tacitus zelf van Schotland (*Agricola* 10) en het Oostzeegebied (*Germania* 45). En vanzelfsprekend is

Wrak van een Romeins schip, teruggevonden in Woerden.

‘schipbreuk’ van oudsher een dankbaar literair motief voor antieke dichters en vertellers. Problemen met schepen in ver, noordelijk gebied? Een antieke schrijver heeft aan dat motief voldoende; nadere feiten zijn eigenlijk niet nodig. De antieke literaire traditie biedt dan meer dan genoeg aanknopingspunten voor een pakkende, pathetische scène. Tacitus heeft dat vakkundig uitgewerkt, zoals van hem kon worden verwacht.

Een gedicht

Dezelfde Waddenscène is ook beschreven door een verder onbekende dichter, van wie bij toeval een stukje tekst is overgeleverd. De avonturen van Germanicus zijn het onderwerp geweest van een epos van de laat-Augusteïsche dichter Albinovanus Pedo. Deze Albinovanus was een vriend van Ovidius (*Ex Ponto* 4,10 is aan hem gericht), die door Martialis wordt bestempeld als ‘geleerd’ (*doctus* 2,77,5). Volgens Quintilianus (10,1,90) is lectuur van zijn werk de

moeite waard ‘als je tijd genoeg hebt’, een tamelijk zuinige aanprijzing. Pedo’s ambitieuze epos is verloren gegaan, maar een mooi fragment is bewaard gebleven bij Seneca Maior, in zijn *Suasoriae* (1,15). Het dient daar als voorbeeld van een goede, krachtige beschrijving van de Oceaan, iets waar Latijnse dichters volgens Seneca Maior niet bijzonder bedreven in zijn.

‘Ze zien het: zonlicht, daglicht buiten bereik, de landen die zij kennen achter de rug. Hier wagen zij zich door verboden duister naar de verste grenzen van de wereld.

Nu het water. Met daaronder monsters. Oceaan, die woeste beesten baart en maritieme rovers: *hij rijst op!* Hij neemt de schepen in zijn greep (gedruis

versterkt de angst)! De schepen steken vast in blubber, ja, de vloot verliest zijn wind! Wat rest hunzelf voor lot? Dat zeegedrochten hen verschrikkelijk aan stukken scheuren...

Hoog op de hoge steven staat een zeeman, strijdend tegen de mist, probeerend blinde nevels te doorbreken met zijn blikken. Hij ziet niets – de wereld is verdwenen – en geeft lucht aan zijn geprangd gemoed:

“Waar razen wij naartoe? Het daglicht vlucht vanhier! Ons land is onbereikbaar, ligt in eeuwig duister, dit is wel het eind. Wat zoeken wij? Soms nieuwe volkeren, die onder andere hemelstreken zijn? Een nieuwe wereld waar geen oorlog heerst? De Goden roepen ons terug, het einde zien van alles is niet weggelegd voor mensenogen. Waarom schenden onze spanen zeeën die wij niet beheersen? Waarom wateren die heilig zijn? Hoezo verstoren wij de kalme woonsten van de Goden?”

Het is een intrigerend, barok getint fragment, dat als een parallelle (oudere) tekst kan staan naast Tacitus’ beschrijving. In de eerste helft richt de dichter zich niet op feiten en gebeurtenissen maar eigenlijk alleen op de Romeinse angsten die er het gevolg van zijn. Men waant zich ten prooi aan een onbeheersbare, aanzwellende zee, en tegelijk aan klemmende modder waaruit niet is los te komen. Eindeloze duisternis, vreemd gebied, allerlei verborgen zeemonsters: het gevoel van bedreiging wordt met een paar verzen opgeroepen. In de tweede helft komt naar goede antieke traditie een anoniem ‘iemand’ aan het woord, die dan op retorische wijze een en ander nogmaals verwoordt. Zijn verwijzing naar een wereld zonder ‘oorlog’ is overigens niet zeker, want de bewuste woordvorm *bellis* is een conjectuur. Wie is deze anonieme zeeman? Lezers zijn misschien geneigd om te denken aan Germanicus, of aan de dichter

zelf, maar beiden komen niet in aanmerking. De eerste niet vanwege de toon (hier spreekt nu niet bepaald een zegevierende leider en epische hoofdpersoon), de tweede niet omdat de verwijzing in het Latijn naar ‘iemand’ (*aliquis*) dan wel bizar zou zijn. En deed de dichter Albinovanus, van wie zo weinig bekend is, zelf mee aan die expeditie? Het lijkt op voorhand niet erg waarschijnlijk. Gelukkig is het fragment ook zonder biografische zekerheid uitstekend te genieten. Na de drie expedities van Germanicus was het voor de Romeinen genoeg geweest in Noord-Germanië. Hoe het precies verder ging is onduidelijk. Latere auteurs als Florus insinueren dat de Romeinen zich terugtrokken achter de Rijn, maar de laatste jaren is er voldoende archeologisch bewijsmateriaal bij gekomen om aan te nemen dat de Romeinse soldaten minimaal enkele steunpunten, zoals Haltern aan de Lippe, zijn blijven beheersen en de loodmijnen bleven exploiteren. Het avontuur bij de Wadden was echter geen aanleiding om daar vaak terug te komen. Romeinse troepen lieten de gevaarlijke Eemsmonding weer gewoon over aan de barbaren.

Met dank aan Jona Lendering voor hulp en advies.

Literatuur

Silke Anzinger, ‘Post Oceanum nihil?’ Albinovanus Pedo und die Suche nach einer anderen Welt, *Rheinisches Museum für Philologie* 158 (2015) 326-407.
Jona Lendering en Arjen Bosman, *De rand van het rijk. De Romeinen en de lage landen* (Amsterdam 2010).
Seneca the Elder, *Declamations, volume II*, with an English translation by M. Winterbottom (Cambridge Mass & London 1974) [Loeb].
Jean Soubiran, Efforts et limites de la critique conjecturale: encore sur la ‘crux’ (v. 19) d’Albinovanus Pedo, *Revue de Philologie, de Littérature et d’Histoire Anciennes* 114 (1988) 15-24.
Tacitus, *In moerassen en donkere wouden. De Romeinen in Germanië*, vertaald door Vincent Hunink ingeleid en toegelicht door Jona Lendering (Amsterdam 2015).
Themanummer: Varus: de slag in het ‘Teutoburgerwoud’, *Hermeneus* 81,2 (2009).